

Univerza v *Ljubljani*
Fakulteta za družbene vede
Inštitut za družbene vede
Center za družboslovnoterminološko in publicistično raziskovanje

Zaključno raziskovalno poročilo

**Raziskovalno poročilo, pripravljeno za namene projekta
Analiza implementacije bolonjskega procesa v
Sloveniji,
šifra V5-1017,
ciljnega raziskovalnega programa
Konkurenčnost Slovenije 2006–2013**

Samo Kropivnik

Ljubljana, 2012

NAMEN PROJEKTA

Glavni namen ciljnega raziskovalnega projekta je postavitve temeljev za širše, podrobnejše in trajnejše raziskovanje implementacije bolonjskega procesa na prvi stopnji univerzitetnega študija. Prizadevamo si predvsem po eni strani opisati glavne značilnosti uvajanja bolonjskih študijskih programov v Sloveniji v zadnjem (skoraj že) desetletju, na drugi strani pa prepoznati ključna področja, na katerih je treba vzpostaviti sistematično spremljanje dogajanja, razviti pristope in predloge za oblikovanje baz podatkov, ki omogočajo dolgoročno in kontinuirano (primerljivo) spremljanje dogajanja na ključnih področjih ter na taki združeni osnovi oblikovati ugotovitve in priporočila.

Nameni projekta so se izoblikovali postopoma, na osnovi prijave, usklajevanja prijavljene vsebine na takratnem Ministrstvu za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo takoj po pridobitvi projekta, sprotnega poročanja in sodelovanja z vsebinskima spremljevalcema ter drugimi predstavniki financerja, rezultati projekta v posameznih obdobjih ter predstavitev poteka in osnutka rezultatov projekta financerjem in deležnikom konec decembra 2011 na MVZT. Upoštevane so omejitve zaradi časa trajanja projekta in obsega odobrenih finančnih sredstev. Te omejitve močno omejujejo formalne možnosti posploševanja glavnih značilnosti uvajanja bolonjskih študijskih programov na celotni slovenski visokošolski prostor, ker izhajajo iz primera največje univerze ter ponekod v podrobnostih iz primera največje družboslovne fakultete.

METODOLOŠKI OKVIR

Glede na namen projekta je metodološki okvir izdelan ob upoštevanju naslednjih značilnosti in odločitev:

1. Ravni analize se potencialno raztezajo od nadnacionalne (npr. priporočila EU) preko nacionalne (npr. slovenska zakonodaja in kontekst) ter institucionalne (npr. kontekst univerz, zavodov in članic) do programskih (npr. značilnosti študijskih smeri, modulov) in predmetnih (npr. cilji, kompetence in načini dela). Vseh seveda v projektu ni mogoče povsem zajeti, zato smo uporabili kar najbolj optimalno kombinacijo ravni, pri kateri sta nadnacionalna in nacionalna

raven okvir za preučevanje dogajanja na nižjih ravneh. Ker ima Slovenija precej visokošolskih institucij, smo se glede na čas in vire, namenjene izvedbi projekta, omejili na Univerzo v Ljubljani (UL), ki je najstarejša in največja po številu članic, programov, zaposlenih in študentov, hkrati pa imamo na njej že vzpostavljene poti za pridobivanje podatkov. Zato je UL smiseln izbor primera za preučevanje na institucionalni in deloma tudi programski ravni. Kjer pa je treba podrobneje upoštevati programsko in predvsem predmetno raven, smo izhajali iz primera Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani (FDV). Ta je po številu programov, predmetov, zaposlenih in študentov med starejšimi in večjimi članicami UL, med prvimi je prenovila svoje programe (in predmete) po načelih bolonjske reforme, prenovljene programe izvaja že dovolj časa, naše poznavanje in dostop do podatkov pa sta več kot zadostna.

2. Preučevanje implementacije bolonjskega procesa mora potekati z več vidikov hkrati, saj gre za kompleksen proces, ki poleg opisanih ravni vključuje različne deležnike in je na različne načine dolgoročno povezan z družbeno celoto. Raziskovalni pristop je zato v ožjem metodološkem smislu lahko le pregledovalni z elementi opisnega, ki vključuje tako merljive podatke kvantitativne narave, primernejše za statistične analize, kot tudi vse druge relevantne podatke kvalitativne narave, in manj strukturirane načine njihove uporabe, ki temeljijo predvsem na razumevanju, kodiranju in uvrščanju. Večinoma pa gre že na ravni podatkov za kolaž, za prepletanje enih in drugih v nedeljivo celoto, kar implicira tudi uporabljeno spletnje pristopov in metod.

PODATKI

V projektu smo uporabili predvsem naslednje skupine podatkov:

- že objavljene raziskave bolonjske reforme v Sloveniji (npr. članke, razprave);
- dokumente o uvajanju in izvajanju bolonjskega procesa na UL in predvsem na FDV (npr. izhodišča reforme, smernice za izvedbo, sklepi, razprave o dilemah, načrti izvedbe, evalvacije ipd.);

- dostopne baze podatkov za UL in FDV (npr. razvid in najava, ankete med študenti in izvajalci, spletni referat);
- odgovore prodekanov članic UL na vprašanja o uvajanju in izvajanju bolonjskega procesa, zbrane v okviru projekta.

GLAVNE UGOTOVITVE IN PRIPOROČILA

Skladno z namenom projekta so glavni rezultati uvodne ugotovitve o značilnostih uvajanja bolonjskega procesa na prvi stopnji univerzitetnega študija v Sloveniji ter priporočila za postavitev temeljev za širše, podrobnejše in trajnejše raziskovanje bolonjskega procesa. Na tem mestu ugotovitve in priporočila navajamo strnjeno, podrobneje pa so utemeljena v pripetih tematskih poročilih (v nadaljevanju). Po obsegu, področju in namenu so različna, navajamo pa jih urejeno po ravneh preučevanja, od najbolj splošne (najširše veljavne; zadeva ves slovenski visokošolski prostor) preko vmesne, institucionalne (pretežno osredotočene na UL) do najbolj posamične (osredotočene na FDV, hkrati pa povezane z drugimi članicami UL).

1. Sistematično je treba zbrati dokumente, ki opredeljujejo razumevanje in cilje bolonjskih procesov na institucionalni, in kjer je ta pomembnejša, na programski ravni, kajti brez analiz razumevanja in načrtovane konkretizacije splošnih bolonjskih načel na nižjih ravneh ni mogoče presojati implementacije bolonjskih procesov v Sloveniji.

Procesi so na nadslovesni in nacionalni ravni namreč precej splošno opredeljeni, kar je glede na njihovo naravo in kompleksnost tudi edino smiselno. Ko pa jih skušamo spremljati na nižjih ravneh, ne da bi podrobno poznali kontekst njihovega udejanjanja, lahko enako verjetno in upravičeno prepoznamo vse dogajanje kot povsem skladno ali kot povsem neskladno z bolonjskimi procesi. Dejansko se v veliko razpravah dogaja prav to: vrtenje okoli retoričnega vprašanja, kaj je »prava bolonija«, in določenih ciljev ter načinov njihovega uresničevanja na račun vseh drugih. Brez dobrega poznavanja razumevanja in načrtovane konkretizacije splošnih bolonjskih načel na nižjih ravneh sploh ni mogoče presojati implementacije bolonjskih procesov. Obratna pot žal ne prinese zelenih rezultatov – iz opisa

ukrepov, stanja in raziskav na tem področju ni mogoče celovito sklepati o razumevanju in namenih uvajanja bolonjskega procesa.

Obsežnejša analiza slovenskih raziskav in drugih virov o bolonjskih procesih, na katero se med drugim opira priporočilo, je v priloženem tematskem poročilu (Kohont, A. (2011). Pregled do začetka projekta opravljenih raziskav in drugih virov. Ljubljana: FDV – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017). Primer analize razumevanja, namena in načina uvajanja bolonjskega procesa na FDV, izvedene na osnovi obstoječih dokumentov (takih, katerih sistematično zbiranje predlagamo), v primerjavi s splošnimi bolonjskimi načeli, določenimi na višjih ravneh, je prav tako priložen v tematskem poročilu v nadaljevanju (Kohont, A. (2012). Bolonjski cilji FDV. Ljubljana: FDV – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017).

2. Na osnovi ugotovitev, navedenih v točki 1 tega poročila, iz katerih sledi, da že objavljene delne raziskave uvajanja in izvajanja bolonjskih programov v Sloveniji vsebujejo premalo informacij, da bi iz njih lahko razbrali, kakšno je sploh osnovno razumevanje bolonjskega procesa, ter nato še predvsem, kakšen je način implementacije bolonjskih sprememb, smo oblikovali uvodni anketni vprašalnik za tvorce in implementatorje bolonjskih programov, osredotočen predvsem na njihove vire informacij. Vprašalnik smo skupaj z dopisom konec februarja 2011 poslali pristojnim prodekanom vseh članic Univerze v Ljubljani. Anketni vprašalnik in dopis prodekanom sta v tematskem poročilu (Kropivnik, S. et al. (2012). Anketa med prodekani članic UL o uvajanju in izvajanju bolonjskih programov. Dopis in anketni vprašalnik. Ljubljana: FDV – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017).

V dveh tednih smo dobili odgovore sedemnajstih prodekanov, ki so bili neposredno pristojni za uvajanje in izvajanje prenovljenih bolonjskih študijskih programov. V nadaljevanju so po alinejah predstavljeni najpomembnejši odgovori in primerjave odgovorov med vprašanji ter primerjave odgovorov med tipi visokošolskih institucij glede na obdobje uvajanja bolonjskih procesov, izpostavljeno v točki 3a v nadaljevanju. Podrobnejše analize anketnih podatkov so mogoče na osnovi rezultatov, natisnjenih v tematskem poročilu (Kropivnik, S. (2012).

Anketa med prodekani članic UL o uvajanju in izvajanju bolonjskih programov. Sumarnik. Ljubljana: FDV – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017).

- a. Med prenovo študijskih programov so anketiranim prodekanom prepričljivo najbolj pomagali dokumenti in navodila UL, ki jim po pomembnosti z majhnimi razlikami sledijo: zakoni in predpisi RS, mednarodne norme in strokovne analize. Kot izrazito najmanj pomemben vir pa so se izkazala omrežja kolegov in prijateljev. Prevladujoči viri so bili torej raznoliki, relevantni in uravnoteženi, kar je za proces gotovo pozitivno.
- b. Ta splošna slika pa se precej spremeni, če upoštevamo obdobje uvajanja bolonjskega procesa. V prvem valu (takoj, ko je bilo mogoče z reformo začeti) tako po pomembnosti pred vsemi ostalimi viri močno izstopajo mednarodne norme, pri drugem dokumenti in navodila UL, ter pri najnovejšem, ki je prinesel spremembe že prenovljenih programov, omrežja kolegov in prijateljev. Taka slika je razumljiva, saj v prvem valu zakonodaja še ni bila popolna, UL pa ni oblikovala smernic, zato se je bilo mogoče zgledovati le po že uveljavljenih mednarodnih normah. V drugem valu je usmerjevalno vlogo prevzela univerza (kar je ena od njenih nalog), v najnovejšem (usmerjenem na spreminjanje bolonjskih programov) pa so pomen pridobile izmenjave izkušenj (to razumemo, kot da so bile vse norme in usmeritve tako ali tako že upoštevane, zato so izboljšave stvar izkušenj in znanja – hkrati pa financiranje druge stopnje ni bilo stabilno, zato so bile izmenjave zamisli o najboljših rešitvah še bolj dragocene).
- c. Pri sodelovanju s potencialnimi delodajalci so anketirani tako pri uvajanju kot pri izvajanju bolonjskih programov izpostavili predvsem pomen organiziranih srečanj, osebnih stikov ter analiz sekundarnih podatkov in dokumentov, kot skoraj zanemarljive pa so označili ankete, intervjuje z delodajalci in pisno korespondenco. Delodajalci so bili torej upoštevani na različne

načine, med katerimi prevladujejo vsebinsko primernejši, kar je za proces pozitivno.

- d. Srečanja so sicer v splošnem najpomembnejša oblika sodelovanja z delodajalci, izrazito pa prevladujejo v prvem valu sprememb, medtem ko najbolj pomembna v najnovejšem valu sprememb prvoakreditiranih bolonjskih programov postane analiza sekundarnih podatkov. V tem vidimo sistematično in dolgoročno («znanstveno») dopolnitev vsebinsko sicer bogatih, a vedno vsaj delno parcialnih izmenjav stališč, mnenj in želja med delodajalci in izvajalci izobraževanja.
- e. Študenti so kot vir informacij k prenovi programov prispevali na tri po pomembnosti praktično izenačene načine: a) z osebnimi stiki, b) na posebej organiziranih srečanjih in c) z odgovori na anketna vprašanja. Manj pogosto, a še vedno pomembno pa so oblikovalci novih programov podatke pridobili tudi z analizo sekundarnih virov in intervjuji. Študenti so bili torej upoštevani na vse načine, kar je za proces pozitivno.
- f. Po končani prenovi, v fazi implementacije oblikovanih programov, pa najpomembnejšo vlogo prevzamejo ankete (njihov pomen močno naraste), ki jim po vrstnem redu s postopnim padanjem pomembnosti sledijo srečanja, osebni stiki in analize sekundarnih podatkov. Intervjuji ostanejo najmanj pomembni. Tu glede na naravo anketnih podatkov (visoka stopnja sistematiziranosti) pogrešamo večji pomen intervjujev, ki bi anketne podatke sistematično postavili v interpretativne okvire oziroma osmislili ter izboljšali anketne podatke.
- g. Časovno gledano, so osebni stiki s študenti prevladovali v prvem valu bolonjskih programov in valu, ki mu je sledil, ankete pa pri tistih, ki so programe spreminjali, ko je zakon to zahteval in v najnovejšem valu. To razumemo kot postopno sistematiziranje in standardiziranje spremljanja mnenj študentov.
- h. Izvajalci programov so med prenovo s posredovanjem informacij prispevali predvsem na organiziranih srečanjih, ki po pomembnosti močno izstopajo pred drugimi oblikami. Precej

manj pomembni, a ne nepomembni obliki sta še osebni stiki in odgovori na anketna vprašanja, medtem ko se intevjuji in analiza sekundarnih podatkov pojavljata precej redkeje.

- i. Po končani prenovi, v fazi implementacije, pa se kot najpogostejši obliki izenačeno pojavljata (ponovno) organizirana srečanja in osebni stiki. Anketam najbolj upade pomen, ostalim oblikam pa enakomerno malo manj. Glede na naravo dela v terciarnem izobraževanju in povezanosti akademske skupnosti so neposredne in neprestane izmenjave mnenj in stališč pričakovane, visokostandardizirani postopki (npr. ankete) pa manj primerni in zato tudi manj uporabljeni (in manj učinkoviti).
- j. Gledano časovno, imajo organizirana srečanja z izvajalci pri oblikovanju programov največji pomen v najnovejšem valu sprememb, pri izvajanju pa v povsem prvem in najnovejšem valu.
- k. Nazadnje, vendar morda celo najbolj pomembno: med oblikami priprave izvajalcev na izvajanje precej drugačnih bolonjskih programov (glej spremembe na najnižjih ravneh v točki 3 tega poročila) so močno prevladovala organizirana srečanja na ravni kateder, oddelkov itd. Druge, bolj formalne in mednarodno potrjeno učinkovitejše oblike so bile precej manj pogoste in skoraj izenačene: individualni pogovori predstojnikov z izvajalci, interno izobraževanje (npr. posveti) in evalvacija izvedbe starih programov. Na zadnjih dveh mestih (komaj še prisotni) pa sta samoizobraževanje in eksterno izobraževanje. Odsotnost teh dveh oblik je verjetno največja pomanjkljivost uvajanja bolonjskih sprememb na UL in vzrok marsikatere nepričakovane težave v izvedbi.
- l. Časovno gledano, so organizirana srečanja prevladovala v vseh obdobjih, še nekoliko pomembnejša pa so bila v prvem valu sprememb. Razveseljivo pa je, da v najnovejšem valu za malenkost prevlada interno izobraževanje, kar je prvi korak v pravo smer, ki po našem mnenju izhaja iz nabranih izkušenj.

3. Širše primerljive, relativno trajne in navzven dokaj dobro vidne značilnosti implementacije bolonjskega procesa na UL so v nadaljevanju prikazane skozi različne empirične kazalce (vir za izračune je Razvid): obdobje uvajanja bolonjskega procesa, uvedena struktura in diverzifikacija študija. Podrobnejši opisi so v priloženem tematskem poročilu (Kropivnik, Samo (2012). Empirični kazalci implementacija bolonjske reforme na UL. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017), na tem mestu pa po alinejah navajamo glavne ugotovitve in priporočila.
- a. Bolonjski prvostopenjski študijski programi so v Sloveniji uvedeni kot obvezni – stari, predbolonjski programi se ne razpisujejo več. Že sama dinamika uvajanja bolonjskih procesov na Univerzi v Ljubljani (izbranem primeru za preučevanje) pa nakazuje predvsem prevladujočo zadržanost in previdnost, saj je velika večina članic UL te programe uvedla ravno še v predpisanem roku in le tri takoj, ko je bilo to mogoče. V nadaljnjih analizah te tri članice imenujemo »pionirji« (čas uvedbe pa »prvi val«, gre za leto 2004), tiste, ki so jim sledile z zamikom vsaj dveh let, »zgodnji«, ter tiste, ki so uvedle spremembe v zadnjem letu, »previdni« oziroma »v roku« (obdobje pa drugi val, ki traja od leta 2006 do 2008). Pri analizah v točki 2 dodamo (izpostavljam) še skupino »2. val«, to je članice, ki so že drugič prenavljale programe v bolonjskem duhu.
 - b. Prisotne so sicer različne strukture študija, izrazito najpogostejša oziroma močno prevladujoča pa je 3 + 2. Obdobje uvajanja (zgodaj/pozno) ni vplivalo na strukturo študija – pri vseh glede na obdobje določenih tipih institucij se pojavljajo različne strukture študija. Nekoliko je viden vpliv področja: med tehničnimi študiji na prvi stopnji ni štiriletnih.
 - c. V določeni meri je večja prepoznavnost in s tem tudi specifičnost profilov diplomantov eden od ciljev bolonjskega procesa, po drugi pa je bilo veliko razprav namenjenih preveliki razdrobljenosti profilov, katerih število naj bi se z bolonjsko

reformo močno povečalo. Vendar je to res le, če štejemo samo študijske programe, kar pa zaradi možnosti delitve programov na smeri in module ni ustrezen indikator razdrobljenosti. Pravo sliko v povezavi s prepoznavnostjo dobimo le, če upoštevamo in štejemo vse ravni delitve študijskih programov. Predlagamo izhajanje iz najmanjših prepoznavnih enot programa, ki smo jih imenovali programske enote, in na njih oprli izračune. Predlagamo, da tudi dolgoročno spremljanje izjaha iz tako definiranih programskih enot.

- d. Ugotavljamo, da bolonjska reforma ni prinesla večkrat očitane razdrobitve študija in povečanja programskih enot (skupno se je število programskih enot na UL v sedmih letih uvajanja bolonjskega procesa povečalo z 261 na 282). Povečala pa se prepoznavnost programskih enot, ki so v velikem številu primerov postale študijski programi, ki so manj nadalje razdeljeni. To pa je eden od zaželenih učinkov bolonjskih procesov.

4. Nadaljnje, navzven težje prepoznavne značilnosti implementacije bolonjskega procesa na UL so v spodnjih alinejah prikazane z ocenami različnih empiričnih kazalcev, ki jih iz obstoječih podatkov ni mogoče natančno izračunati in se hitreje spreminjajo (vir za oblikovanje ocen so najave): spremembe v številu predmetov, številu kontaktnih ur, razmerju med obveznimi in izbirnimi vsebinami ter številu študentov na predmet. Podrobnejši opisi so v priloženem tematskem poročilu (Kropivnik, Samo (2012). Empirični kazalci implementacija bolonjske reforme na UL. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017), v nadaljevanju pa po alinejah navajamo glavne ugotovitve in priporočila.

- a. Zaradi neprimernih značilnosti podatkov so ocene nastale s pomočjo uteževanja, izpeljanega iz vzorca, vsi indikatorji pa so zgolj približki in še ti izračunani le na osnovi primerjave dveh ključnih študijskih let. Postopke ocenjevanja bi bilo sicer mogoče tudi za obstoječe podatke še izboljšati, najboljša dolgoročna rešitev pa je manjša prilagoditev (sprememba) v strukturi

(vsebin) v najavah zahtevanih podatkov (tehnične podrobnosti predlogov so v tematskem poročilu).

- b. Kljub pomislekom pa ocene predstavljajo osnovo ali pa vsaj primer indikatorjev, s katerimi je smiselno nadalje spremljati uvajanje bolonjskega procesa in ki dajo (domnevno) dovolj realno sliko, ko jih obravnavamo skupaj. Iz te slike je mogoče precej natančno razbrati značilnosti uvajanja bolonjskega procesa na članicah UL, še posebej, če hkrati upoštevamo tudi v prejšnjih tabelah predstavljene indikatorje. Pravzaprav je vsaka fakulteta ali akademija svoja zgodba, za katero je treba poznati tudi zgodovino in posebnosti institucije, še posebej pa njeno razumevanje bolonjskega procesa in konkretne cilje procesa prenove (točka 1).
- c. Med ugotovitvami želimo poudariti predvsem, da do velikih sprememb v obsegu (poudarjamo »obsegu«, to je npr. v številu predmetov in/ali številu kontaktnih ur) izvajanja študija na UL v bolonjskem procesu ni prišlo (število predmetov se je na ravni UL v sedmih letih uvajanja bolonjskih programov povečalo za 12 %, število ur obveznih predmetov pa za 6 %; podatki po članicah so v tematskem poročilu). Razlog je v načinu financiranja (kosovnem financiranju), ki se z uvajanjem bolonjskih procesov ni spremenil in se zato tudi ni spremenil obseg izvajanja. Z enako količino denarja lahko, preprosto povedano, izvajaš le enak obseg.
- d. Znotraj enakega obsega pa so iz vrednosti indikatorjev vidni pozitivni premiki v večjo izbirnost (že prej v večjo prepoznavnost), in kjer je bila množičnost problem, v uvajanje manjših skupin, torej optimizacija izvajanja znotraj postavljenih okvirov (število ur izbirnih predmetov se je povečalo za dvainpolkrat, indeks velikosti skupin je pri največjih fakultetah upadel).
- e. Ob okvirno enakem obsegu in optimizaciji izvajanja na institucionalni ravni je do največjih sprememb prišlo na nižjih ravneh, to je na predmetni ravni in takoj nato na programski

ravni. Prav te ravni preučevanja bi bile najbolj smiselne za nadaljnje raziskave, za kar pa je treba vzpostaviti bazo standardiziranih podatkov iz učnih načrtov (načrtovana je bila v NAKVIS-ovem informacijskem sistemu).

- f. Na primeru FDV je mogoče jasno pokazati, da se je na nižjih ravneh oziroma z vidika študenta spremenilo veliko: število predmetov na semester, njihov obseg v kontaktnih urah, obseg in vrsta izbirnosti, predvsem pa načini dela pri predmetu ter načini sprotnega preverjanja učinkovitosti dela (tu so še posebej pomembni podatki iz izvedbenih načrtov).
- g. Odzivi študentov na uvajanje bolonjskega procesa so preučeni na primeru FDV. Ocene študentov, dane praviloma za vse predmete oziroma izvajalce v vsakem študijskem letu, smo združili v pregledno bazo, prečistili podatke ter preučili trend ocen. Pokazalo se je, da so sicer že tako ali tako visoke ocene v obdobju intenzivnega uvajanja bolonjskega procesa še postopoma narasle.
- h. Radi bi poudarili pomen kontinuiranega in standardiziranega preučevanja odzivov študentov oziroma nujnost imeti vsaj en v času in med enotami primerljiv indikator, katerega vrednosti bi bile enotno izmerjene na nacionalni ravni ter dostopne v agregirani obliki (npr. za programe ali zavode). Predlagamo, da se tak indikator vključi v načrtovane nacionalne elektronske baze podatkov.
- i. Dodatno opozarjamo na veliko pomanjkljivost dosedanjega merjenja odzivov, to je na popolno odsotnost raziskav, ki bi nam omogočile ugotoviti, kaj študenti sploh pričakujejo od študija in kako se njihova pričakovanja spreminjajo. Nujno potrebujemo pregledovalno, bolj kvalitativno raziskavo o pričakovanjih bodočih študentov ter o spremembah teh pričakovanj med študijem in po njem. Vsak ponudnik storitve, četudi je povsem specifična in netržna, mora poznati pričakovanja uporabnikov, da sploh lahko ustrezno razume njihove odzive. Pričakovanjem se ni treba nujno prilagajati, lahko jih usmerjamo in

spreminjamo, v vsakem primeru pa je njihovo poznavanje osnova uspešnega komuniciranja.

5. Uvajanje bolonjskih programov, razumevanje procesa, argumenti za konkretne odločitve, spremljanje izvajanja, reševanje vnaprej nepredvidljivih težav, ocenjevanje uspešnosti bolonjskih programov ter na koncu še celovita presoja in kritika njihovih učinkov za vse udeležene je opisana v zadnjem, a nikakor ne najmanj pomembnem tematskem poročilu, ki ne vsebuje empiričnih indikatorjev, je pa napisano iz osebnih izkušenj in na osnovi mnogih parcialnih analiz uvajanja bolonjskih programov na FDV (Kalin Golob, Monika (2012): Uvajanje bolonjskih programov 1. stopnje in ukrepi za njihovo kontinuirano izboljševanje – primer FDV UL. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – raziskovalno poročilo za CRP V5-1017). V nadaljevanju po alinejah navajamo glavne ugotovitve tega poročila.

a. Posebej je poročilo pomembno zato, ker konkretne težave, ki so se pojavile z izvedbo in po zaključku prve generacije bolonjskih študentov na FDV, poveže s praktično enakimi težavami na drugih članicah UL (ki so reformo izvajale kasneje), ki so jih pisno, v obliki prostega besedila navedli anketirani prodekani (glej točko 4). Težave, ki izvirajo iz spremenjenega načina dela na predmetnih ravneh ob povsem enakem financiranju zavodov, iz »nepriznane« internacionalizacije študentov, pomanjkanja možnosti za boljše usklajevanje celote znotraj programov in med stopnjami (različne omejitve, od časovnih in finančnih preko kadrovske in prostorske do neizkušenosti in pomanjkanja ekspertnih znanj za to), iz na večjo izbirnost pri drugačnih pogojih dela nepripravljenih študentov, težko obvladljivih in merljivih ter zato neenakomerno porazdeljenih izrazito povečanih obremenitev študentov in izvajalcev, nedodelanega zakonodajnega okvira, še naraščajoče množičnosti študija ipd. so očitno za naš prostor univerzalni problemi bolonjskega procesa, neodvisni od področja in obdobja uveljavljanja bolonjskih programov.

- b. Probleme je mogoče dobro opredeliti šele na osnovi kombinacije kvantitativnih merjenj (npr. študentske ocene izvedbe, ocenjene ure študija v primerjavi s kreditnimi točkami, ocene izvedbe s strani izvajalcev), kvalitativnih opisov (npr. kratko zapisanih mnenj študentov, pritožb, pohval, asociacij), dokumentov (npr. izvedbenih načrtov, poročil o izvedbi, zapisnikov kateder) in odkrite medsebojne izmenjave izkušenj, znotraj institucij in med njimi.
6. Zaključne misli iz tematskega poročila v prejšnji točki lahko povežemo z ostalimi točkami in strnemo v zaključek celotnega poročila:

Čeprav je bilo veliko storjenega na posameznih segmentih, celovito gledano, bolonjski proces pri nas še zdaleč ni udejanjil vseh svojih potencialov. Problemi niso nerešljivi, zahtevajo pa neprestano dejavnost, dobro medsebojno poznavanje in usklajevanje med vsemi deležniki na osnovi že doseženega. In ta proces je treba bolj odločno spodbuditi, delno tudi z bolj sistematičnim in dolgotrajnejšim preučevanjem bolonjskega procesa, pri čemer je predstavljeni projekt lahko dobro izhodišče.